II ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОСОФІЯ РЕЛІГІЇ В УКРАЇНІ

Т.Горбаченко* (м. Київ)

ХРИСТИЯНСТВО І СЛОВ'ЯНСЬКА ПИСЕМНА КУЛЬТУРА

Рукописна книга

В усі часи книга усвідомлювалась не тільки як засіб збереження й трансформації знань, але й як засіб пізнання навколишнього світу. Водночас з давніх часів вона була й предметом пізнання. Поступово складався її теоретичний феномен. Книга по суті своїй (і це склалося історично) є найважливішою формою закріплення й передачі інформації у просторі та часі. З точки зору теорії комунікації книга виступає однією з форм існування й поширення семантичної інформації, засобом організації твору індивідуальної свідомості у знакову систему для сприйняття її суспільною свідомістю. Адже еволюція книги нерозривно пов'язана з історією людства. Вона - фундамент, на якому будується культура народів. Вона допомагає суспільству зростати й удосконалюватися, запозичувати й використовувати всю масу знань, накопичених людством. Книга є найбільш повним і всебічним виразником духовної культури людства, адже її зародження і розвиток нерозривно поєднані з ним.

Термін "рукописна книга" вперше був запроваджений відомим палеографом Є.Карським. Він вважав, що "книгою називається рукопис, написаний на окремих зошитах, об'єднаних разом" [Карский Е.Ф. Славянская кирилловская палеография.- М., 1979.- С. III]. Л.Дубровіна вважає, що поняття "рукописна книга", визначається єдністю походження її як книжкового джерела у сукупності зовнішньої та внутрішньої форми та змісту: ідеї, структури, технології, мистецтва [Дубровіна Л.А. Українська рукописна книга як об'єкт кодикології та камеральної археографії // Український археограф. щорічник.- К., 1992.- №1(4).- С. 59].

Рукописна книга південних і східних слов'ян стала предметом

---

* Горбаченко Т.Г. – кандидат педагогічних наук, професор Київського Національного університету культури і мистецтв.

наукового дослідження з початку XIX ст. Пріоритет у цьому належить російським ученим. Початок систематичним описам рукописів в Україні поклав М.Петров у 1875-1879 рр., описуючи рукописи церковно-археологічного музею при Київській духовній академії [Петров Н.И. Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.- Вып. 1-3.- К., 1875-1879]. У 80-х рр. XIX ст. опубліковано описи рукописів Чернігівської духовної семінарії, Почаївської лаври, Одеської міської публічної бібліотеки й бібліотеки Новоросійського університету в Одесі. Наприкінці XIX - на початку XX ст. опубліковано описи багатьох рукописних збірок України. Найважливішими з них є описи рукописів київських збірок, які тепер зосереджені у Національній бібліотеці України ім. Вернадського, а також описи рукописів львівських книгосховищ, які майже; повністю збереглися .

Новий етап розвитку досліджень рукописної книги відображають праці С.Маслова [Маслов С. Рукописна книга.- К., 1925.- 125 с.], В.Перетца [Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVШ веков.- М.-Л., 1962.- 255 с.].Національною бібліотекою України ім. Вернадського проводиться широка робота зі створення Національного реєстру української книги. Великими узагальнюючими працями з оформлення української рукописної книги стали роботи Я.Запаска [Запаско Я.П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги.- К., 1960.- 239 с.; Запаско Я.П. Пам'ятки українського книжкового мистецтва: Українська рукописна книга.- Львів, 1995.- 477 с.].

Однак означені дослідження присвячені книгознавчим проблемам. Ми ж зосередимо свою увагу на розгляді впливу християнства на феномен рукописної книги слов'янських народів.

Джерела писемної традиції створення рукописних християнських книг походять від перших монастирів на Заході, точніше в Ірландії, в яких систематично збиралися й переписувалися книги. Однак організоване виробництво книг у монастирях починається тільки з кінця IX ст. Деякі рукописи того часу не мають собі рівних за красою зовнішнього оформлення. Починаючи саме з IX ст. виробництво книг в монастирях розвивається й отримує комерційний характер. Найбільш широко використовувалось переписування книг у бенедиктинських монастирях. Серед книг, що переписувалися, були також і твори римських класиків, завдяки чому вони збереглися й дійшли до нас.

Середні віки дійсно були часом "писців" як зберігачів культури і "Писання" як орієнтиру життя. Це часи тремтливого поклоніння перед "святинями пергаменту і букв". Саме в цей час релігійна свідомість

відкриває у письмі нові грані чудесного і священного. Відбувається сакралізація самих букв Писання. Сакралізація поставила букву й текст до центру розумових інтересів суспільства. Це був час максимальної уваги до слова. Адже книжні люди часто шукали у слові ключ до пізнання тайни буття, що записані у священних текстах. У звуковому складі слів, в особливостях їх накреслення шукали внутрішній зміст, відображення сутності речей. Відтак епоху середньовіччя можна визначити як період своєрідного книжкового світосприйняття. Текст поставав відтоді в такий спосіб: не слово описує життя, а, навпаки, весь світ, людське життя й доля з'явилися як своєрідні "ілюстрації" до тексту. Люди стали вже співвідносити кожний свій крок із Священним Писанням.

Надзвичайний розквіт книжкового мистецтва - десять століть його слави - пояснюється передусім тим, що саме книга була уособленням усіх духовних сил людини середньовіччя.

Хрещення Київської Русі стало загальноцивілізаційною подією. Адже "цим актом Русь наче остаточно визначала своє входження до загальноєвропейського історико-культурногоий ландшафту. Незмірно розширювалися її економічні та культурні зв'язки з багатьма європейськими країнами. На Русі розповсюдилися писемність, мистецтво, архітектура. Уже за часів Володимира та Ярослава виникли школи. Нова релігія виконала ту роль, яка була непідсильною для старої. Вона, безперечно, здійснила сильну цементуючу дію на процес формування давньоруської народності" [Толочко П.П. Древняя Русь: Очерк социально-политической истории.- К., 1987.- С. 74-75].

Рукописна кирилична книга від часів прийняття християнства була невід'ємним елементом давньої культури українського народу. Особлива роль належала їй, зокрема, у формуванні культурного середовища як стародавньої доби, так і періоду культурно-національного піднесення кінця XVI - середини XVII ст., яке супроводжувалося спалахом книгописання. Саме в рукописній книзі, багатій на визначні культурні здобутки, зусиллями кількох поколінь талановитих майстрів були вироблені ті принципові засади східнослов'янського книжкового мистецтва, які потім використали майстри першодруків і донесли до наших днів.

Перше згадування в літописах про книги на Русі датоване 988 р., а першою точно датованою 1057 роком рукописною книгою, що дійшла до наших часів, є "Остромирове Євангеліє". Головними осередками, де переписувалися книги, були монастирі, а переписувачами були ченці. Монастирі також розшукували книги для переписування. Іноді посилаючи за ними в чужі землі, переважно на Афон, своїх гонців.

Найраніше згадування про писання книг пов'язане також із Студійським монастирським статутом, який був запозичений в XI ст. Феодосієм Печерським у греків.

Переписування книг носило часто характер духовного подвигу, особистого удосконалення. Водночас воно також було різновидом монастирського послуху. Перед початком роботи монастирський переписувач отримував благословення в ігумена і лише тоді починав в такий спосіб свій послух. Певно що й світські переписувачі також отримували благословення на цю працю. Зустрічаються вказівки на моральну підготовку переписувача, особливу його поведінку, навіть стримане харчування у період роботи. Існувала особлива молитва "на совершение книги". У монастирях ігумен, виходячи з потреб свого монастиря, необхідності поповнення фонду монастирської бібліотеки. мав можливість контролювати вибір тієї чи іншої книги для списування.

Хто ж були автори - переписувачі книг? Насамперед це були грамотні ченці монастирів та інші церковнослужителі. Хоча, за даними Н.Розова [Розов Н.Н. Русская рукописная книга: Этюды и характеристики.- М., 1971], із відомих 147 імен переписувачів, що зазначені на полях або в інших примітках рукописних книг XI – XVI ст. 39 - належать білому духовенству, а інші 91 - не зазначили своєї приналежності до осіб духовного звання. На нашу думку, це пояснюється тим, що переписувачам часто не дозволялося афішувати свої імена, а тому вони нерідко називали свої не християнські, а давньоруські язичницькі імена, а інколи одні й другі або ж свої прізвиська. Часто імена переписувачів і обставини створення рукописних книг приховані за допомогою тайнописів, які являли собою певні умовні знаки, змішані знаки, цифрове письмо, акровірші, перестановку букв тощо. Цей тайнопис найчастіше вживався як засіб приховування свого імені від людських чар і диявольської сили.

Крім осіб духовного звання, іноді переписуванням книг займалися також державні та світські особи, навіть князі та княгині, бо ж ця праця вважалася богоугодною. В таких випадках, звичайно, теж зазначалося, що переписувач працював для спасіння душі, щоб спокутати в такий спосіб якийсь гріх. Широко відомо, що Ярослав Мудрий любив читати книги, й піклувався про їх списування. Волинський князь Володимир Василькович сам переписував книги для багатьох церков, особливо тих, які сам будував.

Праця книгописця була переважно чоловічою справою, але є відомості, що у жіночих монастирях списуванням книг займалися й черниці. Переписування книг займало багато часу. Так, Остромирове Євангеліє писалося з 21 жовтня 1056 р. по 12 травня 1057 р., тобто шість

місяців і двадцять днів (разом було списано 294 листи). Можливо, що переписувач не дуже поспішав, оскільки переписував за день всього по півтора листи. Апостол 1220 р., що складається з 240 листів, був написаний за два місяці без кількох днів. За день переписувач списував по 4,5 листи, тобто біля 10 тис. знаків [Див: Сапунов Б.В. Книга в России в X1-XШ вв.- Л., 1978.- С. 102]. Отже, переписування книг, було важкою, виснажливою працею.

Найпоширенішою формою рукописної книги є форма кодексу-книги, що являє собою ряд зошитів, зшитих разом; кожен зошит складається з чотирьох складених навпіл аркушів. Окремі зошити зшивалися разом нитками, ремінцями, мотузкою, кінці яких прикріплювались до двох дощок. Краї пергаменту рівно обрізали, а дошки обтягували шкірою чи тканиною. Кілька зошитів, переплетених в такий спосіб, складали книгу. Оправа цінних книг оздоблювалися металевими, найчастіше золотими чи срібними, прикрасами. Щоб листи книги не загинались, дошки стягували особливими металевими застібками. Усе це робило книгу дорогою і вимагало її збереження.

У рукописній книзі важливою складовою є той матеріал, з якого вона виготовлялася. Найдавніші східнослов'янські, в тому числі й українські, рукописні книги, написані на пергаменті. У XIV ст. на східнослов'янських землях з'являється набагато дешевший і зручніший для письма матеріал - папір. Першою східнослов'янською книгою, написаною на папері, вважається "Поученіє Ісаака Сіріна" 1381 р. [Чаев Н.С., Черепнин Л.В. Русская палеография.- М., 1947.- С. 100]. Найдавніші паперові українські рукописи виготовлялись на завезеному папері, переважно німецькому. Перша згадка про папірню в Україні відноситься до 1522 р. Вона була заснована в м. Янові поблизу Львова [Ptasnik J. Papernie w Polsce XVI w.- Krakow, 1920.- 117 s.]. Поява паперу призвела до того, що почали використовувати цей новий, значно дешевший матеріал, що сприяло здешевленню рукописних книг і збільшенню їх виробництва.

Під час переписування тексту до ченця чи іншого книгописця висувалася вимога максимально точного дотримування точності тексту. Вважалося, що чим древніша книга, тим вона ближча до істинних книг. Для початківців книгописної справи існували спеціальні наставники, які слідкували за ще малодосвідченими писцями і перевіряли правильність списаних текстів. Це була свого роду редакційно-коректорська робота. Ранні вказівки на існування "старійшин-каліграфів" є ще у Студійському статуті. До рукописних книг переписувач часто писав післямову, в якій зазначав місце й час їх створення, ім'я тієї особи, на замовлення якої вона писана і своє особисте ім'я. У Післямовах, згідно візантійській традиції,

обов'язковими були два елементи - похвала Богу та замовникові книги. В деяких випадках така післямова робилася більш детальною, в ній висловлювалася радість в зв'язку із завершенням великої й стомливої праці. Іноді післямова писалась у поетичній формі.

Кожна середньовічна рукописна книга східного християнства, навіть найпростіша, є витвором мистецтва. У порівнянні з друкованими книгами, які друкуються механічно і тому однакові у всіх примірниках тиражу, рукописна книга, яка створена ручною працею, завжди єдина, унікальна. Коштовну книгу прагнули оздобити. З цією метою розмальовували великі літери; на полях малювали кольоровий орнамент, всю сторінку оздоблювали витонченою рамкою, яка складалась з різноманітних художніх мотивів. Текст чи окремі сторінки рукописів прикрашали багатокольоровими ілюстраціями. Майстри письма й оздоблення рукописної книги в своїй праці досягли дивовижної досконалості.

Розгляд питання про роль рукописної церковнослов'янської книги у формуванні писемної культури потребує визначення її жанрового й тематичного складу. У середньовічній книжності жанри релігійної літератури можуть бути поділені на дві великі групи: перша – конфесійна література; друга – конфесійно-світська література. До конфесійної літератури відноситься літургійна, канонічна, гомілетична й проповідницька література, а також агіографія і дидактична література. У свою чергу літургійна література поділяється на Служебники, Требники, Часослови, Мінеї, Октоїхи, Тріоді і т. ін., а канонічна - на Псалтир, Апостол, Євангелія й книги Старого Завіту. Гомілетична і проповідницька література включає лише тлумачні Псалтирі, учительні й тлумачні Євангелія. Агіографічна література вміщує життєписи святих, а дидактична література - катехізиси. Конфесійно-світська література у свою чергу поділяється на церковно-ораторську й полемічну.

З цієї класифікації легко можна бачити, що це саме богослужбова, церковна ієрархія циркулюючих книг і жанрів. Вона відображає значимість тих чи інших книг для кращого богослужіння, а тому в її верхівці знаходиться не Священне Писання. Проте загалом, а богослужбові й близькі до них жанри спеціальних книг, що призначені для священнослужителів. Характерне також і те, що з книг Писання найвищий ранг займає "Псалтир". Це пов'язано з його жанром: саме псалми, що славлять Бога, більше за всі інші біблійні жанри відповідають духу православного богослужіння. Така жанрова ієрархія текстів стимулює функціональну диференціацію мови, загострює увагу тих, хто говорить, до словесного виразу думки. Тому така конфесійно вмотивована ієрархія жанрів повсюдно була фактором, що організовував

писемну культуру Русі-України.

Можна говорити про основні напрямки, за якими йшов жанровий розвиток конфесійної літератури. По-перше, це створення релігійного канону. По-друге, це складання другого за значимістю після Писання корпусу високоавторитетних текстів, що дають розгорнутий коментар канону. Це - Священний Переказ, що представлений творами Отців церкви (патристика). По-третє, розвиток текстів, що використовуються у богослужінні (богослужбові книги й збірки молитов). По-четверте, формування короткого викладу віровчення - символу віри й катехізису.

Слід зазначити, що східні слов'яни лише у IX-X ст. почали відчувати потребу у рукописній книзі. Це було пов'язане насамперед з прийняттям християнства й запровадженням слов'янської писемності. Але східні слов'яни прийняли рукописну книгу у такому вигляді, який мали всі характеристики традиційної європейської книги того часу. Важливо також і те, що середні віки підказали також і вирішення ряду проблем, з якими книга зіткнулася у більш пізні часи. Зокрема була усвідомлена необхідність спеціалізації книг у залежності від їх призначення для церковних потреб і для особистого користування. Спеціалізація книг, що залежала від їх функціонального призначення притаманна була книзі Русі-України від самого початку її існування. Після прийняття Руссю християнства основним маршрутом розповсюдження книги по її території був відомий шлях "із варяг у греки". Цим шляхом йшли не лише купці, а також грецькі ієрархи і руські паломники, які часто привозили із собою предмети церковного вжитку, в тому числі й книги – з Константинополя, Афону, "святої землі" Палестини. Але цей пошук, як спочатку, вже не був чисто візантійським: у монастирях Афону й Палестини жило багато вихідців із слов'янських народів. Не був цей потік і однобічним, спрямованим лише з Півдня на Північ: збереглися свідчення міграції святинь і "від варягів".

Виникає питання, яка ж приблизна кількість рукописних книг була в Україні до початку книгодрукування?

М.Нікольський загальну кількість рукописних книг, що існували на Русі в XI-XVII ст. визначає у 75 тисяч [Никольский Н.К. Рукописная книжность древнерусских библиотек. XI-XVII ст.: Материалы для "Словаря владельцев рукописей, писцов, переводчиков,справщиков и книгохранителей. Вып. 1."А-В".- СПб, 1915.- 132 с.]. Важко сказати який саме відсоток рукописних книг дійшов до нас, а який загинув. Треба думати, з огляду на неспокійну історію України і несприятливі умови політичні, які завжди були характерними для української дійсності, що відсоток книг таких досить невеликий. Від книжкового багатства Київської Русі збереглося дуже мало. Книги гинули під час стихійних

лих, пожеж, повеней, в часи воєнних лихоліть їх нищили загарбники. Псувалися вони й від невмілого зберігання.

Ще можна визначити три фактори, які негативно вплинули на стан збереження давньоруських рукописних книг. Це, по-перше, реформи патріарха Никона у Московській Русі. Правка книг і дозвіл служіння лише за новими книгами призвели до того, що всі до-никонівські богослужбові книги опинилися у становищі відреченої літератури. По-друге, до кінця XVII ст. в основному завершився процес витіснення з церковних і монастирських бібліотек рукописних книг друкованими. По-третє, реформи Петра в галузі культури призвели до примусового, далеко не завжди виправданого, припинення дії багатьох давньоруських традицій, в тому числі й книгописних. Це все були причини об'єктивного характеру, але й існували й суб'єктивні причини. До них можна віднести індекси канонічних і відречених книг, а також достатньо суворий і специфічний принцип відбору книг до церковних і монастирських бібліотек, який діяв протягом сотень років і прирікав на зникнення всього того, що не входило до рекомендованих списків.

У XVI-XVII ст. рукописна книга існувала у сусідстві з друкарством. Соціальні та національно-релігійні конфлікти цього періоду спонукали обидві ці течії збагачувати арсенал засобів впливу на свідомість людей, що сприяло контактам "новаторських" і "консервативних" тенденцій. Умовно можна сказати, що у рукописній книзі відбивалася консервативна тенденція: в Європі в цей час книгодрукування вже було досить широко розповсюджене, тому виробництво рукописної книги переживало занепад. Остаточно друкування книг витіснило переписування в Україні лише у другій половині XIX ст. І хоча техніка та мистецтво книги з цього часу зазнали істотних змін, як факт духовної культури взагалі і явище писемної культури зокрема, рукописна книга продовжувала своє існування. Таке вимушене паралельне існування рукописної й друкованої книги було викликане соціальними умовами, які були пов'язані із становленням національної самосвідомості та державності.

Рукописна книга як явище вітчизняної й світової культури існує вже тисячу років. В бібліотеках, музеях, архівах зберігається великий масив рукописів, починаючи від XI ст. В нашій державі місцем збереження їх є, переважно, відділи рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника, Наукової бібліотеки ім. В.Короленка у Харкові, Одеської наукової бібліотеки, університетських бібліотеках Львова, Харкова, Ужгорода, колекції музеїв Києва, Львова, Ужгорода, Острога, Чернігова, Харкова, Чернівців, Луцька, інших міст, а також державні архіви. Значна

частина книг, створених в Україні, зберігається за кордоном у книгозбірнях Москви, Санкт-Петербурга, Варшави, Кракова, Любліна та інших міст. Є вони і у приватних осіб.

Н.Стоколос* (м. Рівне)

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКІ І РИМО-КАТОЛИЦЬКІ ВІДНОСИНИ В АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ПРОБЛЕМА ЛАТИНІЗАЦІЇ І УКРАЇНІЗАЦІЇ

Греко-католицька церква хоч і не була вирішальним чинником національного самовизначення в Галичині, однак зробила значний внесок в подолання кризи національної ідентичності у XIX ст. Східний обряд був одним із найусталеніших чинників, який відрізняв греко-католиків від римо-католиків, українців від поляків. Мовні відмінності не були настільки великими, щоб відрізняти галицьких українців від галицьких поляків. Обидві мови так багато запозичили одна від одної протягом століть, що стали взаємозрозумілими, близькими, що загрожувало русинам (українцям) Галичини не лише мовною, а й етнічною асиміляцією. На початку XIX ст. самозрозумілою річчю було трактування русинської (української) мови галичан як діалекту польської. Тому в XIX ст. була зроблена спроба змусити українців перейти на латинський алфавіт. Проте вона не увінчалася успіхом значною мірою завдяки опору греко-католицького духовенства, оскільки його літургійні книги ще тисячу років тому були написані старослов'янською мовою і кириличною азбукою [Див.: Франко І. Азбучна війна в Галичині 1859 р. // Записки НТШ.- Львів, 1913.- Т. 114.- С. 81-116].

Отже, лише обряд залишався постійною і недвозначною прикметою національної самобутності. Саме тому в першій і навіть в другій половині XIX ст. польсько-українські відносини характеризувалися гострою обрядовою боротьбою між греко-католиками і римо-католиками. Вони набули форми такого польсько-українського протистояння, як латинізація і уніатизація, що призводило до спольщення українців і українізації поляків.

Поряд з піднесенням освіти, матеріального становища і людської гідності греко-католицького духовенства під владою Австро-Угорщини, церковні історики XIX ст. належним чином відзначають такий

---

* Стоколос Н. – кандидат історичних наук, доцент Рівненського інституту слов'янознавства Київського інституту "Слов'янський університет".